

Az üdvözítő Logosz – Szent Juszttinosz logosztana

LÉVAI ÁDÁM

Abstract

My main aim in this article is to examine the logos theology of Saint Justin Martyr. After a brief introduction of this famous Christian apologist, I shall contextualize his work based on two questions: (1) against whom did he write his apologies and the dialogue? (2) what were his sources on which he built his claims during the writing process? After this groundwork, we can commence to investigate his logos theology. First, I will present his christological exegesis. Christ as the divine Logos appears in all of the Old Testament theophanies which are *logophanies* according to Justin. Next, the other important aspect of Justin's logos theology is his *logoi spermatikoi* theory. Justin knew well the ideas of philosophical schools and incorporated these ideas in his logos theology. The difference of germinal truths and total truth aided him to discuss other traditions in a philosophically eclectic yet theologically traditionalist way.

Keywords: *Saint Justin Martyr, logos, christological exegesis, theophanies, logoi spermatikoi.*

Kulcsszavak: *Szent Juszttinosz, logosz, krisztológiai exegézis, teofániák, logoi spermatikoi.*

I. PALLIUMBAN A TÍBERISNÉL

Jelen tanulmány célja, hogy nagyító alá vegyen egy ókeresztény szerzőt, aki úgy volt képes valódi feleletet adni környezetének számonkérő kérdéseire, hogy ezzel tulajdonképpen évszázadokra meghatározta az egyház teológiájának

LÉVAI ÁDÁM katolikus teológus, doktorandusz a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán, a Veszprémi Érseki Főiskola Teológia Tanszékének adjunktusa, a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola óraadó tanára; levai.adam@sapientia.hu

alaphangoltságát: az apologetikus karakterű, magyarázó és Logosz-központú exegézist.¹

Vanyó László úgy fogalmaz: „minden későbbi egyházatya Jusztinosz (†c.165) tanítványának tekinthető”.² Kutatásom kezdetén kissé túlzónak éreztem ezt a méltatást, de szembesülve a vértanú szent munkamódszerével el kellett ismer-nem, hogy a kijelentés nem alaptalan. Szent Jusztinosz számára a *Sacra Pagina* a Logosz emberekre vonatkozó üdvtörténetének tanújává vált, ezzel olyan írás-értelmezési útmutatót hagyva a későbbi korok számára, mellyel előtte aligha találkozhattunk. Jelentőségét fémjelzi, hogy mintegy ezer évvel később a nagy szintézisalkotó, az Angyali Doktor így beszél a mártírról: „aki erényekben »és hősiességben« nem sokkal marad el az Apostolok mögött.”³

Meglehetősen gyakran olvashatjuk a patrológiai szakirodalomban azt a vádat, hogy a kappadókiai atyákat megelőző teológusok szentháromságtana a szubordináció jellegét ölti, s ekképpen Jusztinoszé is. „A második és harmadik isteni entitás (a személy szó korai ebben az összefüggésben) szükségszerűen alárendeltek, mivel az Első Isten természetfelettsége kizárta az anyagi világgal való kapcsolatát” – állítja Jackson Lashier.⁴ Annyiban kiegészíthetjük ezt, hogy ez főként az első évszázadokra jellemző erős platonista hatással magyarázható. Jusztinosz érdeme, hogy a Logoszt mint Második Istent a transzcendens Isten és a világ kereszteződési pontjára helyezte. Így tehát Jusztinosz a kezdeményezője a filozófiai logoszfogalom feldolgozásának és beépítésének az egyház tanrendszerébe.

A Logosz születésének gondolata Yang-en Cheng szerint is szükségképpen szubordinációt eredményez, hiszen az istenségben megoszlás képzetét kelti. Jusztinosz érdeme szerinte abban áll, hogy egyáltalán felvetette az isteni lényekben lévő személyek gondolatát, mely a 2. században úttörő gondolatnak számított. Továbbá bevezette azt a terminológiai megkülönböztetést, hogy az

¹ Az exegézis szót a Jn 1,18 alapján úgy értelmezzük, mint az isteni élet misztériumának kinyilatkoztatását. Hitünk szerint ez az egyház legfőbb feladata, Krisztus tanításának korokon átívelő megnyilvánulása.

² Lásd VANYÓ LÁSZLÓ: *Az ókeresztény egyház irodalma I. Az első három század*, Jel, Budapest 2013, 215.

³ THOMAS B. FALLS: *Saint Justin Martyr*, The Catholic University of America Press – Consortium Books, Washington, 1977³, 18 (*Saját fordítás. – Ahol a tanulmányomban szereplő szerzők munkáinál nem állt rendelkezésemre magyar fordítás, ott ezután saját fordításban idézem a szövegeket. A szerző*)

⁴ JACKSON LASHIER: Irenaeus as Logos Theologian, *Vigiliae Christianae* 66 (2012/4) 346. [<https://doi.org/10.1163/157007212X613401>]

istenségben számbelileg (ἀριθμῶ) különböző, de akaratban (γνώμη) azonos személyek vannak.⁵ Jusztinosz mindvégig hangsúlyozza ezt a dialógus során (*Párb.* 56.11; 62.2; 128.4; 129.1–4), a legkifejezettebben a *Párb.* 56.11-ben.⁶ Egyébként Cheng szerint Jusztinosz felhasználta a sztoikusok által kidolgozott „kétfázisú logosztant”, és a belső gondolat (ἐνδιάθετος), valamint a kimondott szó (προφορικός) megkülönböztetésével próbálta meg felfedni a Második Is-ten létmódját.⁷

Életének főbb eseményeit a terjengősség elkerülése végett a jelen tanulmányban nem ismertetem, erről számos kiváló könyvben és tanulmányban olvashatunk.⁸ Amit azonban érdemes kiemelni, hogy a rendelkezésünkre álló életrajzot a szerző különböző munkáiból tudjuk összeilleszteni, amelyek szubjektív megfontolásoknak adnak teret, ezért a „narratív én” történetmesélésének helyzettől függő, célzatos mivolta elhomályosíthatja a valós információt. Eric Francis Osborn is idézi Henry Chadwick velős megállapítását: „lerövidített és sűrített visszaemlékezés áll rendelkezésünkre [...] Jusztinosz úgy emlékszik vissza a múltra, ahogy a jelen helyzet megköveteli”.⁹ Erre példa a Szent megtérését előidéző „tisztetletreméltó öregúr”, akivel a tengerparton elmélkedés közben találkozott. Az esemény hatására Jusztinosz megvallja: „felfedeztem, hogy az övé volt az egyedül biztos és hasznos filozófia”.¹⁰ Kérdés, hogy valós történésről van-e szó, vagy csak egy írói fogásról, melyben a szerző keresztényekkel való kapcsolatfelvételét láthatjuk. További forrás az életrajz rekonstrukciójához a Jusztinoszról szóló mártírákta is.¹¹

⁵ YANG-EN CHENG: The Idea of Logos in Justin Martyr's Writings, *Taiwan Journal of Theology* (1988) 266.

⁶ „De én ezt számbelileg értem, és nem akaratára vonatkozóan.” (ἀριθμῶ λέγω ἀλλὰ οὐ γνώμη), lásd *A II. századi görög apologéták*, in VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *Ókeresztény írók* 8., Szent István Társulat, Budapest, 1984, 203.

⁷ YANG-EN CHENG: *The Idea of Logos in Justin Martyr's Writings*, i. m., 261.

⁸ ERIC FRANCIS OSBORN: *Justin Martyr*, J. C. B. Mohr, Tübingen, 1973, 6–10; vö. HENRY CHADWICK: *Justin Martyr's Defence of Christianity*, The John Rylands Library, Manchester, 1965, 276–278; vö. DAVID T. RUNIA: *Philo in Early Christian Literature. A Survey*, Van Gorcum, Fortress Press, Assen – Minneapolis, 1993, 97; THOMAS B. FALLS: *Saint Justin Martyr*, i. m., 9–14; vö. PERENDY LÁSZLÓ: *Antiokhiai katekézis a II. század végén. Theophilosz püspök munkássága*, Jel, Budapest, 2012, 173–176.

⁹ HENRY CHADWICK: *Justin Martyr's Defence of Christianity*, i. m., 280.

¹⁰ THOMAS B. FALLS: *Saint Justin Martyr*, i. m., 11.

¹¹ Szenvedéstörténetek és vértanúakták, in Takács László (szerk.): *Ókori Keresztény Írók* 6., Szent István Társulat, Budapest, 2023, 203–218.

Már Jeromos is ezt tartotta legfontosabbnak az apologétával kapcsolatban: „filozófus, aki a filozófusok öltözetét hordta [...]”.¹² Jusztinosz életútja márkánsan jelzi azt a fordulatot, amit mindenfajta negatív értelemről megfosztva talán „a kereszténység köpönyegfordításának” nevezhetnénk. Az egyház „le-
vetette a rabbiköpenyt, s görög khitonban mutatkozott be a világ előtt”.¹³ A filozófiai iskolák megállapításainak középpont nélküli keringése talán a *Hénok Apokalipsziséből* ismert lázadó égitestekre emlékeztet bennünket, ahol a bolygók az égi erők pályáiról leszakadva sodródnak a káoszban. Szent Jusztinosz, miután felismerte a kereszténységben az igazi filozófiát, korábbi ismereteit végre tengely köré rendezhette, hogy – továbbra is a görög bölcselők köntösében – a kereszténységet egy „észszerű és hasznos” filozófiaként mutassa be. Ezt a központosítást nyugodtan nevezhetnénk a filozófiai eszmék „módosításának és korrekciójának is”.¹⁴ Ilyen pontosítások a következők:

- Isten transzcendenciájának hangsúlyozása a sztoikusok immanens istenképével szemben (platonista hangsúly).
- A gondoskodó és üdvözítő Isten védelme Markiónnal és a gnosztikusokkal szemben.¹⁵
- A logosztan keresztény recepciója, mely nem elégszik meg a logosz személytelen fogalmával, hanem azonosítja a világrendező értelmet Jézus Krisztussal (a jánosi azonosítás nyomán).

Rómába érkezésekor a vértanú szentnek szembesülnie kellett az ottani helyzettel. Erről részletesebben írtam egy másik tanulmányban.¹⁶ Jusztinosz korában a vallási pluralizmus igen nagymértékű volt, hiszen a császárkultusz követői, a római istenségek és a különböző misztériumok tisztelői, zsidók és keresztények egyaránt megtalálhatóak voltak a birodalmi fővárosban. Joggal tehetné fel az ember az ilyen helyzetben a kérdést: melyik vallási csoportosulásnál van a teljes igazság? A feszültség azok között, akik az apostoli tradíciót tartották zsinór-

¹² VANYÓ LÁSZLÓ – PERENDY LÁSZLÓ (szerk.): *Ókori Keresztény Írók 1., Apostoli Atyák*, Szent István Társulat, Budapest, 2018, 46.

¹³ Lásd VANYÓ LÁSZLÓ: *Az ókeresztény egyház irodalma*, 1. kötet., i. m., 215.

¹⁴ Uo. 207.

¹⁵ PERENDY LÁSZLÓ: *Antiokhiai katekézis a II. század végén*, i. m., 186–187.

¹⁶ LÉVAI ÁDÁM: Portrék az emberszerető Fiúistenről. Alexandriai Kelemen és az apologéták színes logosztana, in Gárdonyi Máté (szerk.): *Teológiai tanulmányok. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem alapításának 30. évfordulójára*, Szent István Társulat, Budapest, 2023, 77–101.

mértéknek, és azok között, akik bármilyen formában kereszténynek vallották magukat, Rómában erősebb volt, mint bárhol másutt.¹⁷

Jusztinosz igetelőológiájának ismertetéséhez többféle vezérfonalon elindulhatnánk. Osborn a már említett művében¹⁸ szisztematikusan tárgyalja a következő témákat: az Atyaisten, az Isten Logosza, a *Szentírás*, a démonok, az ember és természete, a szabadság. Kutatásomban nagyban támaszkodtam Osborn felismeréseire.

Egy másik megközelítést képvisel az Amerikai Egyesült Államok korábbi ortodox főpásztorának, Demetrios Trakatellisnek doktori disszertációja,¹⁹ mely Krisztus világ előtti létének, megtestesülésének és felmagasztalásának keretében vizsgál négy témát: a preegzisztenciát, az ószövetségi teofániákat, a pogány világot és a megtestesülés mibenlétét. A következő alfejezetek az Ótestamentum és a logoszcírák kapcsán főként Trakatellis csapásvonalán haladnak. Ez utóbbi témához bőséges adalékkal szolgál a svéd kutató, Ragnar Holte tanulmánya és David E. Nyström monográfiájának *Justin and the newness of christianity* c. fejezete.²⁰

Jusztinosz műveinek görög eredetijét tartalmazó kritikai kiadása Mirosław Marcovich szerkesztésében áll rendelkezésünkre.²¹ Jusztinosz fennmaradt műveinek magyar fordítását Vanyó László fordításában olvashatjuk.²² Angol nyelven Leslie William Barnard 1997-es fordítását és kommentárját²³ vettem alapul a két apológia feldolgozásához, a *Párbeszéd a zsidó Trifónnal* c. dialógus esetében pedig Jacobus Cornelis Maria van Winden fordítását és kommentárját.²⁴ Az apológiák 2009-ben megjelent kommentárja Denis Minns és Paul

¹⁷ ERIC FRANCIS OSBORN: *Justin Martyr*, i. m., 5.

¹⁸ Uo.

¹⁹ DEMETRIUS C. TRAKATELLIS: *The Pre-existence of Christ in the Writings of Justin Martyr*, Scholars Press, Missoula, Montana, 1976.

²⁰ RAGNAR HOLTE: *Logos Spermatikos. Christianity and Ancient Philosophy according to St. Justin's Apologies*, C. W. K. Gleerup, Lund, 1958.

²¹ *Iustini Martyri. Apologiae pro Christianis. Dialogus cum Tryphone*, in MIROSLAW MARCOVICH (ed.): *Patristische Texte und Studien* 38., Walter de Gruyter, Berlin, 2005.

²² A II. századi görög apológiák, in Vanyó László (szerk.): *Ókeresztény írók* 8., Szent István Társulat, Budapest, 1984.

²³ LESLIE WILLIAM BARNARD: *St. Justin Martyr. The First and Second Apologies*, in John J. Dillon – Dennis D. McManus (eds.): *Ancient Christian Writers. The Works of the Fathers in Translation*, No. 56, Paulist Press, New York, Mahwah, 1997.

²⁴ J. C. M. VAN WINDEN: *An early christian philosopher. Justin Martyr's dialogue with Trypho. Chapters one to nine. Introduction, text, and commentary*, in J. H. Waszink – J. C. M. van Winden (eds.): *Philosophia Patrum, Interpretation of patristic texts*, vol. 1, E. J. Brill, Leiden, 1971.

Parvis tollából szintén hasznos lehet a kutatásban.²⁵ A további fordítások részletes katalógusát megtalálhatjuk Vanyó László *Ókeresztény írók lexikona* című művében.²⁶

2. JUSZTINOSZ ELLENFELEI ÉS FORRÁSAI

Ezt az fejezetet azzal a hermeneutikai megfontolással kellene kezdeni, miszerint az egyház a zsidóknak tett ígéretekre kezdettől fogva sajátjaként és Krisztusban beteljesedettként tekintett. A próféciák azt mutatják, hogy a zsidóság és a kereszténység bibliai öröksége közös, habár az egyház másképp magyarázta a jövődöléseket, és másként magyarázza mind a mai napig.²⁷ A „behelyettesítő teológia” (*supersessionism*) a zsidók és keresztények közötti párbeszéd szempontjából megkérdőjelezhetetlen fontosságú, de sajnos intellektuálisan és érzelmileg is nehéz terep.²⁸

A politikai szabadító gondolatának megújhodó szárba szökkenése és az olyan tragikus események, mint a Bar Kohba-felkelés könnyen azt sugallták az egyháznak, hogy a zsidóság messiáselképzelései téves alapokon nyugszanak.²⁹ Ezért két kérdésre érdemes kitérnünk a Logosz-központú exegézis gondolatának ismertetése előtt. Az első, hogy kikkel szemben, és miért végez Jusztinosz polémiát a *Szentírás* kapcsán. A második, hogy milyen tradíciók befolyásolták, és milyen segédanyag állt rendelkezésére a szöveg értelmezéséhez. A jusztinoszi logosztan vizsgálata csak e két tényező előzetes feltérképezésével kezdődhet el.

²⁵ DENIS MINNS – PAUL PARVIS (eds.): *Justin, Philosopher and Martyr. Apologies*, Oxford University Press, Oxford, 2009.

²⁶ VANYÓ LÁSZLÓ: *Ókeresztény írók lexikona*, Szent István Társulat, Budapest, 2004, 302.

²⁷ C. J. DE CATANZARO: The Meaning of Prophecy, in George A. F. Knight (ed.): *Jews and Christians. Preparation for Dialogue*, The Westminster Press, Philadelphia, 1965, 58.

²⁸ TESSA RAJAK: Talking at Trypho. Christian Apologetic as Anti-Judaism in Justin's Dialogue with Trypho the Jew, in Mark Edwards – Martin Goodman – Simon Price (eds.): *Apologetics in the Roman Empire. Pagans, Jews, and Christians*, Oxford University Press, New York, 1999, 62. [https://doi.org/10.1163/9789047400196_034]

²⁹ A zsidóság messiásképeinek Kr. u. 70-től a 2. századig való áttekintéséhez lásd ABBA HILLEL SILVER: *The History of Messianic Speculation in Israel. From the First Through Seventeenth Centuries*, Beacon Press, Beacon Hill – Boston, 1959, 13–26; vö. PAULA FREDRIKSEN: *When Christians were Jews. The First Generation*, Yale University Press, New Haven – London, 2018, 109–123. [<https://doi.org/10.2307/j.ctv75d0p5>]

1. Tessa Rajak egy szemléletes hasonlattal úgy fogalmaz: „Trifónnak túl sok húsa és vére van ahhoz, hogy egy szalmabábu legyen. Jusztinosznak minden bizonnyal ismernie kellett zsidókat, és vitatkoznia kellett velük.”³⁰ Ehhez kapcsolódik Osborn megállapítása is: „kérdései nem a pogány és politeista propaganda kimerítő tanulmányozásából erednek, hanem azoktól a keresztényektől, akiket tanított, és a világból, amelyben éltek.”³¹ Az apologétát³² teológiája megformálásakor nem elvi kérdések, hanem nagyon is gyakorlati megfontolások vezették. A 2Kor 3,14-et³³ továbbértelmezve Jusztinosz Krisztust állítja a középpontba, és az ószövetségi teofániák krisztológiai értelmezésével arra tesz szerény próbálkozást, hogy azt a bizonyos „fátylat” eltüntesse a zsidók szeme elől, hogy Isten üdvörtörténetét és a két szövetség kapcsolatát minél jobban megértesse és elfogadtassa.
2. A második kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy nem valószínű, hogy Jusztinosz ismerte volna az alexandriai tradíciót, „térbeli helyzete és tevékenysége kívül esik az egyiptomi egyház direkt hatásának és eredményeinek körén”.³⁴ Habár Philón írásmagyarázata és a hellenista zsidóság elképzelései közé nem tehető egyenlőségjel³⁵, az azért elmondható, hogy ha a vértanú apologéta ismerte is Philón exegézisét, az nem érintette mélyen.³⁶

David T. Runia idézi a nagy Jusztinosz-kutató, Erwin R. Goodenough megállapítását: „Jusztinosz célja különbözött Philónétól. Philón azért allegorizált, hogy igazolja, miért lehet görög filozófus; Jusztinosz ugyanezt a könyvet (ti. a

³⁰ TESSA RAJAK: *Talking at Trypho*, i. m., 64.

³¹ ERIC FRANCIS OSBORN: *Justin Martyr*, i. m., 6.

³² „Munkássága ezen a területen olyan jelentős, hogy őt szokás tekinteni a *par excellence* apologétának.” Lásd PERENDY LÁSZLÓ: *Antiokhiai katekézis a II. század végén*, i. m., 173.

³³ „Az ő értelmük eltompult, hiszen mindmáig rajta a fátyol az Ószövetségen, amikor olvassák, s rajta is marad, mert csak Krisztusban tűnik el.” A *Szentírás* idézeteit a következő fordításból idézem: *Biblia – Ószövetségi és Újszövetségi*, Szent István Bibliatársulat, Budapest, 2021.

³⁴ DAVID T. RUNIA: *Philo in Early Christian Literature*, i. m., 97. Jusztinosz és Philón kapcsolatát illetően a kutatásban eltérőek a vélemények. Az Erwin Goodenough által bejárt csapásvonalon haladó tudósok: Carl Siegfried, Paul Heinisch, Harry A. Wolfson, Jan H. Waszink, Harald Hegermann, Demetrios Trakatellis és legfőképp Cornelia J. De Vogel. Ők erős függést látnak a hellenista zsidó és a keresztény apologéta között. A két szerző közötti kapcsolatot kevésbé gondolja meghatározónak a későbbi kutatás: Eric F. Osborn, Henry Chadwick, James T. Shotwell, a másik tábornak helyenként igazat adó Oskar Skarsaune és maga a szerző. Lásd DAVID T. RUNIA: *Philo in Early Christian Literature*, i. m., 98–105.

³⁵ Uo. 104.

³⁶ Uo. 98–99.

Szentírás) azért allegorizálta, hogy kimutassa a folytonosságot a zsidóság és a kereszténység között”.³⁷ Barnard értékelése pedig józanságra hívja a kutatók táborát: „Messze túlbecsült Philónnak a korai keresztény teológiára tett befolyása.”³⁸ Jusztinosz tehát közelebb állt a rabbinikus exegézis módszereihez, mint a hellenista zsidóság ugyanilyen irányú törekvéseihez.³⁹

Oskar Skarsaune szerint Jusztinosz az ún. *kérügma-forrást* és a *rekapituláció-forrást* kiegészítette a *páli tradícióval* és a *teofániák csoportjával*. Az efféle szövegek és *testimóniumgyűjtemények* feltételezett megléte – melyekben az ószövetségi Krisztus-jelenések, próféciaik és az újszövetségi *logionok* tematikusan összekapcsolódnak – nem teszi szükségessé, hogy a hellenista exegézisnek túl nagy szerepet tulajdonítsunk.⁴⁰ Trakatellis szerint egy ilyen gyűjtemény afféle tanári jegyzetként (διδασκαλεῖα) funkcionálhatott, mely a katekéták kezei között forgott.

Jusztinosz megvádolja a zsidókat, hogy nem következetesek az *LXX* olvasásakor, és egyúttal megígéri, hogy ő az lesz. A szemükre veti, hogy eltávolítottak bizonyos „félreérthető” szakaszokat (pl. a Zsolt 10-ben szereplő „uralkodott a fáról”-t – ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ ξύλου), mely a kutatások szerint már Jusztinosz korát megelőző, midrásokból kiinduló, a liturgiában felhasznált és bizonyos szövegtanúknak meg is jelenő interpoláció eredménye.⁴¹ Aligha csodálkozhatunk tehát, ha a zsidók rossz szemmel néztek a keresztény bibliamagyarázókra.

Összességében elmondható, hogy az apologéták számára a 2. században sok forrás állt rendelkezésre, akár írott, akár szóbeli formában, de ezeket tökéletesen beazonosítani a kutatások mindezülig képtelenek voltak. Ilyen hosszas bevezető után azonban vizsgáljuk meg, hogy Jusztinosz Szentírás-értelmezésében hogyan foglal el központi helyet a logosztan.

³⁷ Uo. 99.

³⁸ Uo. 101.

³⁹ Uo. 103. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a platonizmus erős hatást gyakorolt a krisztológiára. Néhol a szent szerzők a kategóriák pusztá felhasználásán kívül korrekcióval is éltek. Gregory E. Sterling rendkívül érdekes tanulmányában több ilyen keresztény módosításról is olvashatunk. Lásd. GREGORY E. STERLING: „Philo Has Not Been Used Half Enough”. The Significance of Philo of Alexandria for the Study of the New Testament, Perspectives, *Religious Studies* 30 (2003/3) 251–268.

⁴⁰ DAVID T. RUNIA: *Philo in Early Christian Literature*, i. m., 103.

⁴¹ Uo.

3. VAGYOK, AKI „VELED VAN”

Jahve nevének egyik értelmezése megengedi, hogy az Úrra mint választottjait kísérő, és népéért cselekvő Istenre tekintsünk. Szabó Mária erre az értelmezésre a „dinamikus” kifejezést használja,⁴² szemben a lét teljességének statikus, ontológiai értelmezésével. Az 1Kor 10,4⁴³ azonosítja a pusztában népével tartó sziklát Krisztussal, miközben a *Zsidókhoz írt levél* a Fiú világ előtti létéről beszél. Fontos igazság tárul fel akkor, amikor a zsidók meg akarták kövezni a Fiúistent. Jézus ekkor így szólt: „Mielőtt Ábrahám lett volna, én vagyok” (Jn 8,58). Krisztus világ előtti létének – preegzisztenciájának – tudomásul vétele nélkül a *Szentírás* megannyi helye értelmezhetetlen volna (Jn 1,15: „előbb volt, mint én” stb.), ezért az apostolok és egyházatyák számára kiemelt fontosságú volt ezeknek a titokzatos szakaszoknak a megvilágítása.

A zsidóság körében már korábban voltak próbálkozások az isteni közvetítő személyének és küldetésének felismerésére. Ez jogi és erkölcsi szinten a Tóra, az isteni Törvény gondolatának felismeréséhez; életvezetés szintjén a Bölcsesség emberekhez ellátogató alakjához; isteni megnyilatkozás szempontjából a targumok *Memrájához* és *Shekinájához*; megváltástani megfontolásból pedig a Messiás alakjához vezetett. Ezek mind-mind egy olyan közvetítőre mutattak Isten és ember között, aki/ami a világ kezdetétől létezik. Holte szerint a zsidóság teológiájában megfigyelhető törekvés az isteni attribútumok megszemélyesítése.⁴⁴

„Ami Jusztinosz számára értelmezési feladat, az az Ószövetség magyarázata. Ehhez a Logosz megtestesülése a kulcs. Krisztus eljövele megvilágítja az Ószövetség jövődöléseit, eseményeinek értelmét.”⁴⁵ Ezért Jusztinoszt exegézist bátran nevezhetjük krisztológiai exegézisnek. Philón számára is fontosak voltak a teofániák, hiszen olyan eseményekként írta le azokat, mint amelyek alkalmával az isteni Logosz kommunikált a világgal. Kenneth Schenk szerint

⁴² SZABÓ MÁRIA: *A zsoltárok kincsei. Zsoltárfordítás nyelvi-filológiai jegyzetekkel. Válogatás A Zsoltárok I. könyvéből (1–41)*, Szent István Társulat, Budapest, 2015, 13.

⁴³ „Ittak ugyanis a lelki sziklából, amely kísérte őket, s a szikla Krisztus volt.”

⁴⁴ RAGNAR HOLTE: *Logos Spermatikos. Christianity and Ancient Philosophy according to St. Justin's Apologies*, i. m., 122–123. A Törvény megszemélyesítésével a rabbinikus zsidóság a Logosz és a Bölcsesség pogány gondolatára felelt. Lásd uo. 122.

⁴⁵ Lásd VANYÓ LÁSZLÓ: *Az egyházatyák Bibliája és az ókeresztény exegézis módszere, története. Septuaginta, Diatesszaron, Vetus Latina, Vulgata*, Jel, Budapest, 2002, 221.

azonban nem egyértelmű, hogy ez a Logosz teljes értelemben vett személy-e.⁴⁶ Jusztinosz számára ezek az események azért kivételesek, mert a Logosz a preegzisztens Krisztus, aki a Második Isten, aki valós személy. Számára a Logosz nem egy személytelen isteni gondolatvilág, hanem egészen személyes, hüposztatikus létező.⁴⁷ A szerző közelebb áll ahhoz a rabbinikus tanításhoz, amely a Logoszt a preegzisztens Törvénnyel helyezi szoros kapcsolatba, mint az alexandriai filozófiai logosztanhoz, amely szerint a logosz az ideák személytelen foglalata.⁴⁸ Vanyó László frappáns megfogalmazása, hogy „Philón rendszerint »kezdetben lévő logoszról« beszélt, Jusztinosz pedig a »Logoszról, AKI a kezdet«.”⁴⁹ Jusztinosz a 2. Ap. 8.3-ban; 9.4-ban és főleg a 10-ben beszél a Logoszról mint személyről.

Vitapartnere, a zsidó Trifón nem fogadta el egy Második Isten létét, leginkább adopcionista keretekben gondolkodott Krisztus messiási mivoltáról. Az istenség szenvedése talán számára is nehezen elképzelhető gondolat lett volna. Erre válaszként Jusztinosz a kereszt-testimóniákhoz fordult, az istenséget pedig az ószövetségi teofániák krisztológiai értelmezésével magyarázta.⁵⁰

Jusztinosz azzal vádolta a zsidókat, hogy az Atyaistenről antropomorf módon beszélnek, csakúgy, mint a bálványimádók. Szerinte az Atya születetlen, felfoghatatlan, fizikai szemekkel láthatatlan, megnevezhetetlen, jóságos, teremtmény és üdvözítő. Szerinte az Atya elnevezés tulajdonképpen nem is név – mert a név névadót feltételez, aki Isten előtt kellett volna, hogy létezzen, ami kétségtelenül lehetetlen –, ahogyan az Isten, Teremtő, Úr elnevezések sem nevek (ὀνόματα), hanem megszólítási formák (προσθήσεις). Isten egyetlen, valódi és hatalommal teli neve Jézus Krisztus.⁵¹ Jusztinosz bizonyos gnosztikus szekták-

⁴⁶ KENNETH SCHENK: *Bevezetés Philón életéhez és írásaihoz*, L'Harmattan, Budapest, 2010, 98. (ford. Szabó Xavér)

⁴⁷ DAVID T. RUNIA: *Philo in Early Christian Literature*, i. m., 99–100.

⁴⁸ János evangéliumának szerzője már egyébként is célzottan átformálta az alexandriai filozófiai logosztant. Lásd ROBERT PELTIER – DAN LIOY: Is John's Λόγος Christology a Polemical Response to Philo of Alexandria's Logos Philosophy (Part I.), *Conspectus* 28 (2019/1) 65–90. Vö. R. M. PRICE: „Hellenization” and Logos Doctrine in Justin Martyr, *Vigiliae Christianae* 42 (1988/1) 20. [<https://doi.org/10.1163/157007288X00291>]

⁴⁹ Lásd uo. 226.; vö. Órigenész azon kijelentésével, miszerint: „Mi más lenne a kezdete minden dolognak, mint a mi Urunk, mindenek megváltója, Jézus Krisztus, minden teremtmény elsőszülötte?” Lásd ERIC FRANCIS OSBORN: *Justin Martyr*, i. m., 29.

⁵⁰ VANYÓ LÁSZLÓ: *Az egyházatyák Bibliája és az ókeresztény exegézis módszere, története*, i. m., 222.

⁵¹ ERIC FRANCIS OSBORN: *Justin Martyr*, i. m., 22–25.

kal vitatkozhatott, akik azzal kecsegtették magukat, hogy tudják Isten titkos nevét.

A téveszmék, melyek az egyetlen és igaz Isten imádatát övezik, a démonoknak köszönhetőek, ők hitetik el az emberekkel, hogy ennek a kezdetlen Istennek szüksége van véres áldozatokra, libációra, tömjénfüstre és efféle dolgokra. Nem volt elrugaskodott gondolat, hogy Istennek fia van. Gondoljunk csak a félistenek egész seregére. Jusztinosz számára azonban ez a Fiú számbeileg és nem lényegileg különálló létező az Atyától. Ezt alátámasztja a *Téremtés könyve* emberek teremtésére vonatkozó kohortatívusza: „Alkossunk embert a képmásunkra [...]” (Ter 1,26). Ennek a különállóságnak, de egylényegűségnek – mely szó Jusztinosznál még anakronisztikus, de sokatmondó – a mintaképe a tűz, mely lángra lobbant és lényegéből részesít. A lényeg különállósága diteizmushoz vezetett volna, Markión tanításának és a zsidók vádjainak alapot szolgáltatva.

A Logosz tehát mindenekelőtt lévő (προϋπάρχοντα/προϋπάρχαντα⁵²); az Atyával együtt lévő (συνών) Fiúisten (υἱὸς θεός); értelmes (ὑδνῶμῖς λογικῆ); mennyei utód (γέννημα). Trakatellis ilyen és ehhez hasonló terminus technicusokat vizsgál művének a preegzisztens Krisztusról szóló részében.⁵³ Különösen érdekes, hogy Jusztinosz mintegy „kontrolláló faktorként” csak a Bibliában megtalálható szavakat használta, és sohasem elvont, filozófiai kifejezéseket.⁵⁴ Jusztinosz igyekezett az Írásra az Írással válaszolni, hiszen az volt az a közös alap, amelyből zsidó vitapartnerével kiindulhatott.

Jusztinosz látta a Logoszt az isteni belső gondolatvilágban; őt látta akkor, amikor a gondviselő Isten becsukta Noé bárkájának ajtaját (Ter 7,16); amikor két angyal között Ábrahámnak megjelent Mamre terebintjénél (Ter 18); amikor kén- és tűzesőt hullatott Szodomára és Gomorrára (Ter 19,24); amikor Mózeshez beszélt az égő csipkebokorban (Kiv 3,1–4,17). Tehát Krisztus Ábrahám, Izsák, Jákob és Mózes Istene.⁵⁵ Túlzás nélkül kijelenthetjük, hogy az ószövetségi teofániák ezzel *logophániákká* váltak.⁵⁶

Kérdés, hogy az égő csipkebokor jelenetében miért beszél a szöveg az „Úr angyaláról”, hogyha az Jusztinosz szerint nem más, mint Krisztus. A válasza-

⁵² Vö. Párb. 48.2; 87.2

⁵³ DEMETRIUS C. TRAKATELLIS: *The Pre-existence of Christ in the Writings of Justin Martyr*, i. m., 29.

⁵⁴ Uo. 50.

⁵⁵ VANYÓ LÁSZLÓ: *Ókeresztény írók lexikona*, i. m., 294.

⁵⁶ RAGNAR HOLTE: *Logos Spermatikos. Christianity and Ancient Philosophy according to St. Justin's Apologies*, i. m., 127.

dásban segíthet, ha tisztán látjuk, hogy az Ószövetség sokszor használja Krisztusra az angyal (ἄγγελος) szót, de annak első jelentésében, ami a „küldött”. Ahogy Tertullianus mondta: „officii, non naturae”,⁵⁷ tehát az Úr angyala nem feltétlenül egy angyali természettel bíró létező, hanem a szolgálatkész Fiúisten. Ez az alávetettség az evangéliumok tanításából különösen is bebizonyosodik (vö. Jn 13).

Jusztinosz tipologikusan értelmezi József nevét is, mint ami a megváltó névének előképe (Ψῆνι – Jahve az üdvösség). József küldetése megmutatja a Megváltó feladatát: népe bevezetését az Ígért földjére, amely föld tulajdonképpen Isten, az ember egyetlen és örök java (Zsolt 16). Érdekesség, hogy Jusztinosz a József számára használt fővezér/parancsnok (ἀρχιστρατήγος) kifejezést szintén krisztológiai felségcímként használja.⁵⁸ Következtetésként tehát levonható, hogy a logosztan az apologéta számára afféle exegetikai útmutatóként szolgált, ami Trakatellis szerint egyedülálló az egész 1. és 2. században.⁵⁹

Száma „Krisztus nemcsak az előre meghirdetett és tipologikusan előre megmutatott Messiás, de valóban az az Isten, aki az ószövetség üdvörténetében maga cselekedett”.⁶⁰ Jusztinosz úgy tudta tiszteletben tartani az Atyaisten tökéletes világlelettségét, hogy bemutatott egy mediátort, akinek a személyén keresztül az Atya a világgal kommunikál. Ez a közvetítő az Atyja akaratát maradéktalanul teljesítő Logosz. Az Ószövetség és az Újszövetség Istene tehát egy és ugyanaz a személy: a Logosz Jézus Krisztus, a teremő és üdvözítő Isten.

4. IGAZSÁGMAGVAK

Amikor Jusztinosz párbeszédbe elegyedett a pogány uralkodókkal, nem hagyhatta tisztázatlanul az egyház doktrinális hagyománya és a különböző filozófiai közötti kapcsolat kérdését. A legtöbb apologéta egyetértett abban, hogy a kereszténység a teljes Igazság letéteményese. Ez a felismerés az alapja annak a kegyelemtani alaptételnek, melyet Szent Ciprián (†258) fogalmazott meg 77. levelében, miszerint a helyi egyházon kívül nincs üdvösség. Az egyházatya erre az eretnekek által kiszolgáltatott keresztség érvényességével kapcsolatban

⁵⁷ ERIC FRANCIS OSBORN: *Justin Martyr*, i. m., 34.

⁵⁸ DEMETRIUS C. TRAKATELLIS: *The Pre-existence of Christ in the Writings of Justin Martyr*, i. m., 59.

⁵⁹ Uo. 67.

⁶⁰ Uo. 91.

tért ki.⁶¹ Szent Jusztinosz pogány filozófiai előképzettsége segítségével és bibliai ismereteivel olyan megoldást adott az egyháztan és a megváltástan közötti kapcsolat természetére, mely azóta is teológusok egész sorát mozgatta meg, sürgetve a pontosabb tisztázásra.

Nincsen konszenzus Jusztinosz logoszcúra-elképzelésének interpretációjával kapcsolatban. Meglátásom szerint ez amiatt van, mert a téma szerteágazó, és a 2. században divatos filozófiai irányzatok mélyreható ismeretét követeli. Ehhez járul hozzá, amire Ragnar Holte úgy utal, mint „a *logosz szpermatikosz*-teória túlértelmezése”.⁶² Semmiképpen nem szeretnék hozzájárulni ehhez a tendenciához. Mindazonáltal a modern kézikönyvek nem mernek a probléma velejéig hatolni, és csak kevesen kísérelték ezt megtenni (pl. Max Pohlenz, Carl Andersen), és az ő véleményük sem teljesen elfogadható. További nehézség, hogy sztoikus és philóni logosztanról is beszélhetünk, de sajátosan keresztényről is a *János-evangélium* nyomán. Vajon ebben az esetben Jusztinosz szintézisteremtéséről van szó, vagy saját, új megállapításokról a logosztan vonatkozásában?⁶³ Mivel egy szélsőségesen individualista elméletalkotás az egyházatyák korában valószínűtlen, kedvezőbb, ha Jusztinoszt inkább egy élő exegetikai és kateketikai tradícióáramlásban helyezzük el.⁶⁴

Ragnar Holte a szisztematikus tárgyalás előtt felsorolja a téma szempontjából fontos szöveghelyeket (1. *Ap.* 5.2–4; 46.1–5; 63.10; 63.16; 2. *Ap.* 8.1–3; 10.1–8; 13.1–6), kiemelve eredeti nyelven a fontos szófordulatokat. Jusztinosz elképzelésének ismertetése két argumentum bevonásával kezdhető el. Az első az ún. „kölcönelmélet”, mely azon alapul, hogy a legkülönbélebb filozófiai irányzatok kiötlői Mózesről/Ábrahámról, egyszóval a héberektől merítették tudásukat. Angol nyelven szélsőségesebb a megfogalmazás, ugyanis a „theft-theory” tükörfordítása „lopásmélet” lenne. A második a „démonelmélet”, mellyel az apologéta annak a meggyőződésének ad hangot, miszerint a pogány világ istentisztelete infernalis befolyás által jött létre. Jusztinosz ebbe a keretrendszerbe illesztette be megkeresztelt filozófiai ismereteit.

David E. Nyström szerint Jusztinosz különböző érvelési stratégiái (*theft-theory, inspiration-theory*) egymásba fonódnak, erejüket egymásból nyerik, és így egy olyan háló képe rajzolódik ki előttünk, mely meggyőzőerejében több-

⁶¹ *Szent Cyprianus levelezése*, Jel, Budapest, 2014, 425–428.

⁶² RAGNAR HOLTE: *Logos Spermatikos. Christianity and Ancient Philosophy according to St. Justin's Apologies*, i. m., 110.

⁶³ Uo. 113.

⁶⁴ Uo. 117–118.

szőrösét teszi ki a külön szálon futó gondolatoknak.⁶⁵ Felmerül számára a kérdés, hogy milyen szerepe van az érvelési stratégiák mögött megbúvó logosztannak (*logos doctrine*). Szerinte Krisztus azonosítása az egyetemes Logosszal kiváló, ám valamiképp bátor cselekedet a korai keresztény szerzők részéről, mely magára vonhatta filozofikus alkatú szemlélődők figyelmét.⁶⁶

Nyström szerint ez az azonosítás a juszminoszi érvelés gerince, mellyel az apologéta négy kérdésre tudott felelni:

1. *A kereszténység észszerűségére*: Jézus Krisztus és a Logosz szó felcserélhetősége azt szavatolja, hogy mindazok, akik logikusan élnek, és életükben igyekeznek ezt a logikát az élet minden szintjén alkalmazni, meg fogják érteni a kereszténység észszerűségét és józanságát.
2. *Arra, hogy miért üldözik a kereszténységet*: ugyanis Juszminosznál egyfajta kozmikus háború zajlik a Logosz és a démoni erők között. Szókratész halála valamiképp ennek egyedülálló példája, hiszen ő is azért halt meg, mert az észszerű vallás követésére hívta kortársait, akit aztán istentelenség vádjával végeztek ki (2. *Ap.* 10.5–8). Úgy fogalmaznék, hogy a démonelmélet a logosztan kiegészítőjévé válik.
3. *A kereszténység megjelenésének újszerűségére*: a kereszténység a legfőbb, szennyezetlen igazság. Téren és időn felül áll igazságtartalma, és ez az igazság ítéli meg a császárokat is. Egészen radikális, amit a 2. *Ap.* 2.2-ben ír: „azoknak, akik nem a helyes értelemnek megfelelően alakítják életüket, örök tűzben való bűnhődés az ígéret”.⁶⁷
4. *A Juszminosz által „újraformált/adaptált” kölcsönelmélet és az inspirációelmélet háttérében a Logosz által disszeminált igazságok tanítása áll*: eszerint a filozófusok és a próféták közvetlenül a Logosztól nyerték ihletésüket, bár itt fontos megkülönböztetéseket kell tenni. Juszminosz számára azok, akik már leírták tanításukat (Platón, Püthagorasz, a sztoikusok és költők – οἱ συγγραφεῖς) kevésbé szavahihetők, mint akik nem tették meg ugyanezt (Szókratész, Hérakleitosz és bizonyos ószövetségi alakok).⁶⁸ Tehát a logosztan a két elmélet kohézióját még jobban erősíti.

⁶⁵ DAVID E. NYSTRÖM: The Apology of Justin. Literary Strategies and the Defence of Christianity, in Markus Bockmuehl et al. (Hrsg.): *Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2. Reihe* 462, Mohr Siebeck, Tübingen, 2018, 82. [<https://doi.org/10.1628/978-3-16-155762-0>]

⁶⁶ Uo. 84.

⁶⁷ VANYÓ LÁSZLÓ (szerk.): *Ókeresztény Írók* 8., i. m., 120.

⁶⁸ DAVID E. NYSTRÖM: *The Apology of Justin*, i. m., 91.

A logoszcsirák gondolköre már ismeretes volt a 2. században, azonban egyházi elfogadásra várt. Ezt az elfogadást pecsételte meg Szent Jusztinosz a jánosi azonosítás (a Logosz mint Jézus Krisztus) alapján. Vanyó László úgy fogalmaz: „a személytelen tűz-logoszt a személyes Isten-logossal helyettesítette”.⁶⁹

Jusztinosz mindig a közös alaphól szándékozott kiindulni a párbeszédben, ezért érdemes rámutatni arra, hogy Marcus Aurelius császár számára – aki a sztoikus filozófia követője volt – nem volt ismeretlen a logoszcsirák gondolata.⁷⁰ Már a sztoikusok is megfogalmazták azt a tant, miszerint az emberi és az isteni értelem között rokonság van: „az igazság velünk született csirái teszik lehetővé a megismerést, s egyáltalán a közösségi életet [...] a *logoszcsirák* ebben az értelemben az emberi természettel együtt adott, velünk született, túlnyomórészt valláserkölcsi tartalmú egyetemes fogalmakat jelentik”.⁷¹ Ilyen fogalmak például: Isten; jó és rossz stb.

Habár a sztoikusok *tabula rasaként* tekintettek az újszülött lelkére, a logoszcsirák tana vizsgálatakor erős platonista hatás érhető tetten. Azért volt ez lehetséges, mert a középplatonikusok „a sztoikus koncepciókat újraértelmezték egy anyagtalanabb, transzcendens módon”.⁷² Segítséget nyújtott ebben a platóni *részesedéstan* (μέθεξις) – mely választ adott a Logosz és az emberek közötti kapcsolat módjára –; a peripatetikus iskola *formatana*, melynek alaptézise, hogy az isteni formák világa és az anyagi dolgok természete nem keveredik egymással. Jusztinosz számára az „utánzás” (μίμημα) szó szintén felhasználható volt, az ember utánozza a tökéletesen „más” (ἕτερον) Logoszt, és így nyeri el a kegyelmet általa. Ez összefügg azzal, amit a *János-evangélium* mond: „Mindnyájan az ő teljességéből részesültünk(!), kegyelmet kegyelemre halmozva” (Jn 1,16). A Logosz utánzása Krisztus utánzása (*imitatio Christi*), mely gondolat a keresztény lelkiség egyik legfőbb vonása.

Érdekesség, hogy a Krisztus és a közösség kapcsolatát kifejező „részesedés” szó nem tisztán filozófiai terminus, hanem a keresztény liturgiában is használt Szent Pál-i kifejezés (vö. 1Kor 10,17; 10,21). Jusztinosz az *1. Apológiában* használja a rokon értelmű μεταλαμβάνειν (magához venni) kifejezést, mely szintén eucharisztikus szöveggörnyezetben ismeretes. A Logosz és a keresztények kapcsolata tehát nem pusztán mentális természetű, de szakramentális

⁶⁹ VANYÓ LÁSZLÓ: *Az ókeresztény egyház irodalma* 1., i. m., 228.

⁷⁰ DAVID T. RUNIA: *Philo in Early Christian Literature*, i. m., 100.

⁷¹ VANYÓ LÁSZLÓ: *Ókeresztény írók lexikona*, i. m., 295.

⁷² RAGNAR HOLTE: *Logos Spermatikos. Christianity and Ancient Philosophy according to St. Justin's Apologies*, i. m., 121.

is.⁷³ Ezért Jusztinosz logosztana nemcsak az üdvtörténetet, a kinyilatkoztatást és az antropológiát érinti, de a szentségtanra is odamutat.

A *logoszcírák-teória* tartalma a következő: csak a keresztények a teljes Igazság birtokosai. Habár más vallásokban és filozófiai rendszerekben is megtalálhatóak az igazság felvillanásai, de csak az egyházé a teljes igazság, mivel az a megtestesült Logoszt imádja. Ez tehát egyszerre egy *teológiailag tradicionalista*, ugyanakkor *filozófiailag eklektikus* álláspont, hiszen számításba vesz más hagyományokat, és nem zárja ki azok eredendő értékét és jó meglátásaikat.

Hajlamosak vagyunk a különböző filozófiai irányzatokat egyoldalúan *gondolkodásmódként* értelmezni, azonban „a második századra ezek üdvösségre vonatkozó vallásos tanokká fejlődtek, és jóval több hangsúly helyeződött a vallási és morális tisztaság begyakorlására”.⁷⁴ Érdemesebb tehát – modern szóhasználatnál élve – *életstílusokról* beszélni. Az apologéta ezeket az elképzeléseket kritizálja, és hangsúlyozza, hogy egyedül a kereszténység az egyetlen biztonságos „életstílus”. Az ésszerű élet (κατὰ λόγον ζῆν) Krisztus követése. Semmi irracionális nincs tehát az egyház tanításában, amiért azt üldözni kellene.

A platonista elképzelésekkel ellentétben az ember nem érheti el a tökéletes erényt, és a sztoikusok véleményével szemben nem kerülhet tökéletes harmóniába a Természettel. A Logosz és közöttünk lévő ontológiai különbség meghatározó. Az önerő kevésnek bizonyul, szükség van a Logosz kegyelmet közvetítő munkájára. Éppen ezért Jusztinosz az erényeket és a filozófiai igazságokat csak részlegesként, „magvakként/csírákként” ismeri el, és elveti az összes „teloszideált”, életcél-elképzelést.⁷⁵ Kegyelem nélküli *noészisz*, harmónia és erény nem lehetséges.

Azért nem vagyunk képesek befogadni a teljes Igazságot, mert emberi természetünk és „kapacitásunk” ezt nem engedi. Jusztinosz szerint istenismertünk tökéletlen, homályos és nehezen elérhető; természetes értelmünk pedig támogatásra szorul, és az esetek nagyobb részében démonok által bebörtönzött.⁷⁶ A legjobb filozófiai rendszer is csak tévedések és alkalmanként felvillanó igazságok elege.

Jusztinosz tanítása megfogalmazásakor a filozófiában klasszikussá vált tézis – antitézis – séma mentén gondolkodva (anyag – forma; igazság – téveszme;

⁷³ DEMETRIUS C. TRAKATELLIS: *The Apology of Justin*, i. m., 114–115.

⁷⁴ RAGNAR HOLTE: *Logos Spermatikos. Christianity and Ancient Philosophy according to St. Justin's Apologies*, i. m., 166.

⁷⁵ Uo. 166.

⁷⁶ Uo. 151, 161.

szó – tett; külső világ – belső világ stb.), az ellentmondás gondolatát fordította a bölcselek ellen.⁷⁷ Bármilyen, amit mondunk, részleges, és csak Krisztus által (őrá irányulva) válik igazzá. Mintha felsejlene a hegei dialektika egyfajta perszonalista szintézise, aki nem más, mint a paradoxonokat *megszüntető*, a kultúrák nagy szavait *megőrző* és az embert *magasabb szintre emelő* Krisztus Logosz.

A tökéletes gnózis elérése Krisztus kegyelmének (χάρις) és erejének (δύναμις) köszönhető, nem emberi okoskodásnak. Mindenki számára elérhető, nem pusztán egy intellektuális arisztokrácia jussa.⁷⁸ Az ószövetség próféciai kitüntettek, mert a Logosz saját magáról szóló jövendöléseit tartalmazzák,⁷⁹ de az összes többi nép tanítása csak részigazság. Organikus, növekvő és fejlődő, de még csak rügyszerű, mennyiségileg és minőségileg is a teljesség ellentéte.⁸⁰ A rítusok különbözősége és a filozófiai iskolák sokszínűsége annak köszönhető, hogy a Magvető (lásd Mt 13) sokféle magot hint a termőföldbe, és a mezőgazdálkodásnak is sokféle módja létezik.⁸¹ Leslie William Barnard is megjelöli ezt az evangéliumi parabolát mint a *logos spermatikos* teória egyik forrását. Számára a másik kettő a már korábban ismertetett sztoikus tanítás, továbbá a vetés és ültetés gondolatának gyakorisága Alexandriai Philónnál.⁸²

Talán kevesen hívták fel a figyelmet arra, de nem kerülhette el figyelmeztet, hogy a 2. század végén a logoszcsírák gondolata egy másik szerzőnél, Alexandriai Kelemennél is megjelenik.⁸³ Kelemen egyébként egész *Sztrómateisz* c. művében állítja a démoni konkoly meglétét az Ige magvetésében, ugyanakkor

⁷⁷ RAGNAR HOLTE: *Logos Spermatikos. Christianity and Ancient Philosophy according to St. Justin's Apologies*, i. m., 151–152.

⁷⁸ Uo. 167–168.

⁷⁹ VANYÓ LÁSZLÓ: *Az egyházatyák Bibliája*, i. m., 222.

⁸⁰ DEMETRIUS C. TRAKATELLIS: *The Apology of Justin*, i. m., 120.

⁸¹ ERIC FRANCIS OSBORN: *Justin Martyr*, i. m., 38.

⁸² LESLIE WILLIAM BARNARD: *St. Justin Martyr*, i. m., 14.

⁸³ „Kimutatható tehát, hogy az összes görög és barbár közül, akik az igazságra törekedtek, egyesek nagyon sok, mások csak bizonyos részt birtokolnak az igazság igéjéből, ha ugyan birtokolnak [...] Az igazság igen sok magvát(!) lelhetjük fel az eretnekek körében magasztalt férfiakkal [...] Ugyanígy tehát akár a barbár, akár a görög filozófia, még ha tépdeste is az örök igazságot, nem a Dionüszosz féle mitológia, hanem az örök Ige teológiáját művelte. Aki pedig a szétszedett részeket újra összerakja és újból egyesíti, az – tudjátok – a teljes Igét, vagyis az igazságot nagy bizonyossággal fogja szemlélni.” *Str.* I/13:57., in ALEXANDRIAI KELEMEN: *Sztrómateisz. Szöttek I. könyv*, Jel, Budapest 2021, 104–105.

amint az a lenti idézetből is kitűnik, buzdít az igazság elemeinek összeillesztésére és az „eklektikus filozófia” művelésére.⁸⁴

Jusztinosz szerint nekünk embereknek van saját logoszunk, de ezt csak a kereszttségben kapjuk meg. Ez a rész képesíti az embert a szellemi igazságok felfogására,⁸⁵ ez az, amit a Logosz megvilágosít. Újabb bizonyíték a Fiúisten preegzisztenciájára a következő gondolat: ha a Fiúistennek nincsen világ előtti léte, akkor hogyan lehetnének neki felelősek tetteikkel azok az emberek, akik előtte éltek.⁸⁶ A logoszcsírák gondolata tehát az üdvtörténet szolgálatában áll, és arra a megvilágosító tevékenységre mutat, amelyet a Logosz az emberekért végez a démoni erők elvakító munkálkodásával szemben. Ez a segítő kegyelem minden emberre kiterjed, mert még a pogányoknak is van „szívbe írt törvényük” (lásd Róm 2,14–15). Mindazok, akik logosz szerint (μετὰ λόγου) éltek, azok keresztények,⁸⁷ hiszen Krisztus mindenkiért meghalt. A keresztényeknek igenis logikus a vallásuk, és nem nevezhetők ateistáknak, hiszen Istenük az egyetlen „logikus” Isten, akinek képe és hasonlatossága az emberi értelem. Végezetül Yang-en Cheng megállapítását szeretném ismertetni, aki úgy gondolta, hogy Jusztinosz nagysága abban áll, hogy ő volt az első, aki hangsúlyozta a „részleges logosz” és a „teljes Logosz” közötti különbségtételt, ezzel mutatva rá arra, hogy Jézus Krisztus a végső kinyilatkoztatás, ilyen értelemben a teljes Logosz.⁸⁸

Következtetésként megállapítható, hogy Jusztinosz fontos célkitűzése az volt, hogy elejét vegye bármiféle intellektualizmusnak – mely a hamis gnózis legfőbb sajátossága –, valamint annak a fajta relativizmusnak, amelyik minden vallási formát egyenértékűnek tüntet fel.⁸⁹ Az apologéta ráirányította a figyelmet az üdvözítő Isten emberekre vonatkozó tervére, és a kegyelem szükségességére. Mindeközben másokat sem rekesztett ki exkluzivista módon Isten uralmából, értékeiket elismerte, és arra hívta őket, hogy az evangélium termékenyítő vizével öntözzék meg azokat a bizonyos igemagvakat. Korunkban, a

⁸⁴ Str. I/7:37. Uo. 87.

⁸⁵ VANYÓ LÁSZLÓ: *Az ókeresztény egyház irodalma* 1., i. m., 231.

⁸⁶ RAGNAR HOLTE: *Logos Spermatikos. Christianity and Ancient Philosophy according to St. Justin's Apologies*, i. m., 118.

⁸⁷ ERIC FRANCIS OSBORN: *Justin Martyr*, i. m., 163.

⁸⁸ YANG-EN CHENG: *The Idea of Logos in Justin Martyr's Writings*, i. m., 269.

⁸⁹ ERIC FRANCIS OSBORN: *Justin Martyr*, i. m., 39.

„relativizmus diktatúrájában”⁹⁰ Jusztinosz apológiai értékes útravalóként szolgálhatnak.

5. KÖVETKEZTETÉSEK

Nagy vonalakban bemutatam Jusztinosz vértanú portréját a patrisztikus irodalomban, különös tekintettel az apologéta üdvtörténet-elképzelésére, melyben kiemelt szerepe van a Második Istennek, a Logosznak. Miután Isten megteremtette a világot, és miután az első emberpár elbukott, az Atya a Fiúisten által akarja megmenteni a világot. Isten „visszamegy arra a pontra, ahol a dolgok rosszra fordultak, újra felveszi őket (az elbukott emberiséget), és elviszi őket oda, ahová eredetileg tervezte”.⁹¹ Az isteni üdvtörténetet (οἰκονομία) tehát a következőképpen vázolható fel: a Logosz az emberiséget a kezdetektől vezeti, választottai mellé szegődik, és segít eligazodni a profán történelem zűrzavarában. Megjövendöli önmaga érkezését, megszületik és végigjárja azt az életutat, amit Krisztus-eseményként ismerünk. Feltámadása után velünk marad a világ végezetéig (Mt 28,20), megvilágosítja értelmünket, és részesíti lelkünket az örök életben.

Jusztinosz úttörő volt abban, hogy az Istenben számban különböző, de akaratban azonos személyekre mutatott rá. Számára a Második Isten valódi értelemben vett személy: Jézus Krisztus. Ő a Logosz, a teljes Igazság, az ő érdeke az értelem magvetése emberi, kulturális és vallási értelemben is. Jusztinosz gondolkodásában a Logosz így gyújtóponttá válik, amely nem engedi, hogy a különböző teológiai diszciplínák széthulljanak. A krisztológiai logosztan megtermékenyíti a teremtéstan, a kegyelemtan, a szentségtan és az antropológia valamennyi elemét, olyan filozófiát adva a későbbi korok számára, melynek segítségével magabiztosan, félelmet nem ismerve tudunk a többi hagyomány felé nyitni.

⁹⁰ XVI. Benedek pápa 2005-ben a Szent Péter-bazilikában elhangzott szentbeszédében használta ezt a kifejező szóösszetételt.

⁹¹ ERIC FRANCIS OSBORN: *Justin Martyr*, i. m., 163.